

УДК 334. 331

*І. Ю. Кочума, канд. екон. наук, доц.,
Черкаський інститут банківської справи
Університету банківської справи НБУ ©*

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ЧИННИК ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

У статті розкривається сутність соціального капіталу як економічної категорії, аналізуються основні його види та напрями впливу на рівень ефективності використання економічного потенціалу на усіх рівнях і надаються практичні рекомендації щодо здійснення державної політики у сфері розширеного відтворення та реалізації позитивного соціального капіталу в Україні.

Ключові слова: соціальний капітал, ефективність, соціальні мережі, цінності, норми, довіра.

Постановка проблеми. Наростання кризових явищ в Україні в умовах геополітичного протистояння з Російською Федерацією та завдання прискореного входження України до Європейського співтовариства особливо актуалізували проблему пошуку шляхів підвищення ефективності використання економічних ресурсів на усіх рівнях, що має стати глибинним змістом майбутніх реформ. У зв'язку з цим особливого значення набуває пошук шляхів формування та примноження позитивного соціального капіталу українського суспільства.

Досвід розвинених країн свідчить про те, що ті країни, які приділяють чільну увагу його розширеному відтворенню, досягають більш високого рівня реалізації людського потенціалу та задоволення суспільних потреб у розрахунку на одиницю затрат економічних ресурсів. В економічній літературі все частіше знаходиться визнання той факт, що людські відносини, мережі, організації здійснюють величезний вплив на темпи економічного зростання, якість життя та перспективи людського розвитку, є важливою складовою глобальної конкурентоспроможності.

Відповідно особливого значення набувають завдання наукового дослідження соціального капіталу, зокрема в аспекті визначення його сутності, місця серед факторів ефективності та сталого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні основи дослідження соціального капіталу закладені в роботах П. Бурдье, Дж. Коулмена, Р. Патнема і знайшли подальший розвиток у дослідженнях Р. Барта, В. Бейкера, П.Вілсона, Дж. Вулкока, Н. Лінна, А. Портеса, М. Шиффа, Ф. Фукуями і багатьох інших зарубіжних авторів.

Різні аспекти дослідження соціального капіталу також висвітлені в роботах таких українських науковців, як С. Бандур, А. Бова, М. Горжанкіна, О. Грішнова, В. Онікієнко, Е. Резнікова, Л. Стрельникова, А. Чемерис, М. Шіхірєв та інші.

Проте визначення ролі соціального капіталу в підвищенні ефективності використання економічного потенціалу як на рівні окремої організації, так і на рівні регіону чи країни в цілому поки ще не знайшли належного відображення в зарубіжних і українських дослідженнях з економіки.

Мета статті. Розкриття сутності соціального капіталу як економічної категорії на усіх рівнях, визначення його ролі в забезпеченні ефективного використання ресурсів, розробка рекомендацій щодо вдосконалення державної політики у сфері його формування і використання.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на величезний інтерес до феномену соціального капіталу з боку представників багатьох соціальних наук (від філософії до демографії), його дефініція поки ще не знайшла свого остаточного тлумачення в науковій літературі. Більше того спостерігається широкий діапазон підходів до розуміння сутності та значення соціального капіталу з боку як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Слід зазначити, що вперше категорія “соціальний капітал” була використана Л. Дж. Ханіфаном у 1916 році для позначення тих “значимих обставин, які впливають на повсякденне життя кожного”, до яких він відносив “людські почуття братства, симпатії один до одного і вміння налагоджувати соціальні відносини”. До того ж Л. Ханіфан зазначав, що нагромадження соціального капіталу сприятиме покращенню умов життя всього суспільства [2].

Інший соціолог – Френсіс Фукуяма визначав соціальний капітал як “підтвержені соціальні норми, які сприяють співробітництву між двома або більшою кількістю індивідумів”. Він вважав, що його наявність – необхідна умова сучасної економіки і стабільності ліберальної демократії, а також, що його побудова є завданням для “другого покоління” економічних реформ [7].

Перший системний аналіз феномену соціального капіталу здійснив П'єр Бурдьє. До того ж під соціальним капіталом він вважав “сукупність існуючих або потенційних ресурсів, пов'язаних з входженням у міцні мережі, або більш-менш інституціоналізовані відносини взаємних зобов'язань і визнання” [4]. Проте соціальний капітал, у його розумінні, є не стільки засобом отримання економічних вигод, скільки проявом економічних і соціальних умов суспільного розвитку.

Дж. С. Коулмен розширив зміст категорії “соціальний капітал”, створивши передумови для її застосування як ефективного інструмента дослідження в економіці та інших сферах науки і практики. На його думку, соціальний капітал – це ресурс, який виникає і знаходиться в якісних соціальних взаєминах, які підтримуються індивідами, економічними агентами в соціальних мережах [5].

Гарі Беккер підкреслював, що соціальний і людський капітали здатні до взаємовпливу. Так, знання, технічні навички людини та її заробітна плата залежать від фізичного і соціального капіталів. Але вкладення в людський капітал дозволяє скорегувати вплив інших форм капіталу [3].

Світовий Банк також дає своє визначення соціального капіталу: “Соціальний капітал – це інститути, відносини і норми, які формують кількісно та якісно соціальні взаємодії в суспільстві ... Соціальний капітал – це не просто сума інститутів, які підтримують суспільство, це клей, який тримає його разом” [8].

Популярність концепції соціального капіталу обумовлена широким спектром явищ і процесів, які можна пояснити з її допомогою. Значення соціального капіталу доведено в повсякденній практиці багатьма емпіричними дослідженнями.

У терміні “соціальний капітал” слово “соціальний” означає, що він втілений у мережі зв’язків між людьми та їх групами, а слово “капітал” – можливості отримання конкурентних переваг і доходу від його використання. На відміну від фізичного і людського капіталу, втілених відповідно в знаряддях праці і продуктивних людських якостях, соціальний капітал існує в таких елементах громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра, що створюють умови для координації та кооперації заради взаємної вигоди. У свою чергу це підвищує ефективність використання матеріальних і трудових ресурсів і сприяє реалізації економічного потенціалу як на мікро-, так і макрорівнях.

Це пов’язано з тим, що соціальний капітал сприяє мобілізації ресурсів, доступних через особисті та ділові мережі (інформація, ідеї, ділові можливості, фінансовий капітал, влада і вплив, емоційна підтримка, репутація, довіра і співпраця), хоча і не зводиться безпосередньо до них. Можна сказати, що подібно до економічного капіталу, соціальний капітал можна обмінювати на ці ресурси, вигідно використовувати в різних ситуаціях і примножувати за рахунок участі в соціальних зв’язках. В основі соціального капіталу лежить концепт довіри – феномен, який сприяє упорядкуванню соціального життя, легітимації соціальних відносин [6, с. 282].

Як і інші форми капіталу, соціальний потребує інвестицій і передбачає відповідну віддачу у вигляді зростання фінансових і матеріальних активів, зниженні транзакційних витрат і рівня ризику. Але у випадку з соціальним капіталом, ці інвестиції здійснюються безпосередньо в соціальні відносини між людьми. Здійснюються вони не тільки у формі матеріальних і фінансових, а й у формі витрат культурних ресурсів, вільного часу тощо, і не обов'язково мають на меті створення соціального капіталу, а часто переслідують зовсім інші цілі. У цьому сенсі формування соціального капіталу можна розглядати як позитивні екстерналії інвестицій в інші види капіталу, у першу чергу, в людський (наприклад, в освіту).

Оскільки соціальні мережі є досить стійкими характеристиками суспільства, соціальний капітал може накопичуватися протягом тривалого часу. У такому випадку можна говорити про “запас” соціального капіталу. Ще П. Бурд'є звернув увагу, що соціальний капітал (у його інтерпретації), як і капітал у класичному розумінні цього поняття, може також передаватися не лише від одного носія до іншого, а навіть у спадок. Наприклад, авторитетний учений мимоволі наділяє частиною свого соціального капіталу своїх аспірантів і співробітників, дитина впливових батьків успадковує “корисні” знайомства і зв'язки та вміння їх підтримувати і використовувати.

Проте, як зазначав Дж. С. Коулмен, особливістю соціального капіталу є його “невловимість” порівняно з іншими формами капіталу. У той час, як фінансовий капітал зосереджений на банківських рахунках, фізичний – на підприємствах, а людський виражається в певних навичках і знаннях, придбаних індивідом, то соціальний капітал є притаманним соціальній структурі взаємодій. Це ресурс, який його власник повинен постійно співвідносити зі своїм оточенням, реалізується лише у випадку існування цього оточення [5].

Соціальний капітал відповідає більшості характеристик економічного капіталу, а саме: обмеженості, здатності до накопичення, конвертованості, здатності до самозростання, а також передачі, принаймні, на рівні міжорганізаційних відносин. Але на відміну від інших форм капіталу соціальний капітал не вичерпується в процесі його реалізації, а, навпаки, втрачається в разі його слабкого використання або розриву відносин. Соціальний капітал не є фіксованим або інертним ресурсом, він постійно змінюється і трансформується під впливом практики взаємин.

Значення соціального капіталу в економічній системі визначається тим, що він дозволяє найбільш ефективно використовувати інші види капіталу, а іноді і компенсувати їх відсутність. Він є своєрідним

доповненням, каталізатором інших форм капіталу, полегшує їх формування і сприяє більш ефективній реалізації.

Наявність соціального капіталу полегшує індивіду, групі та організації доступ до нових знань і навичок, і, навпаки, обмежений доступ до соціальних зв'язків, соціальна ізоляція або замкнутість окремих індивідів або груп можуть перешкоджати створенню і використанню ними людського капіталу або інших його форм.

У теоретико-методологічному аспекті слід розмежовувати рівні аналізу соціального капіталу, враховуючи при цьому їх взаємозв'язок.

Так, на рівні організації соціальний капітал можна визначити як нематеріальний актив, який створюється організацією через систему соціальних відносин на внутрішньоорганізаційному, міжорганізаційному й організаційно-інституціональному рівнях і який здійснює синергетичний вплив на результати її діяльності завдяки здатності мобілізувати ресурси та знижувати витрати.

До того ж організація постає в ролі колективного носія певного соціального капіталу. Соціальний капітал організації підвищує її ринкову вартість, ефективність її діяльності через привілейований доступ до ресурсів і ринків збуту, меншу плинність кадрів, велику організованість дій завдяки стабільності та взаєморозумінню між її членами. Його використання дозволяє швидше одержати інформацію, знайти фінансову, політичну і суспільну підтримку для своїх проектів. Так, компанії, що мають позитивну кредитну історію, стосунки з банками або окремими їх співробітниками, засновані на довірі, мають легший доступ до кредитних ресурсів.

Крім того, отримуючи доступ (по неформальних каналах) до інформації про конкурентів, фірми отримують змогу використовувати їх напрацювання і досвід, тим самим перетворюючи свій соціальний капітал у додаткову організаційну перевагу. Все частіше сила впливу соціальних мереж і відносин використовується для запуску на ринок нових продуктів і підвищення довіри до бренду.

Соціальний капітал також впливає на ефективне функціонування та успіх стратегічних альянсів. Так, стратегічні бізнес-партнери часто знаходять один одного саме завдяки громадським і діловим контактам. Вміле оперування соціальним капіталом також дає змогу коначному менеджменту перешкоджати спробам злиття і поглинання з боку конкурентів. Добре розвинена мережа зв'язків фірми є запорукою її конкурентоспроможності та розвитку, оскільки будь-який колектив, група працівників, всередині якої існує повна надійність та абсолютна довіра, здатна зробити багато більше порівняно з групою, яка не має таких якостей, а отже діє більш ефективно [1].

Соціальний капітал мобілізує внутрішні та зовнішні ресурси організації, роблячи їх доступними завдяки діловим або особистим мережам окремих членів колективу. Без соціального капіталу, налагоджених зв'язків компанії з ближнім і дальнім середовищем ці ресурси залишилися б незадіяними або задіяними не повністю.

Можна сказати, що соціальний капітал на макрорівні постає своєрідним акселератором, що підвищує ефективність використання інших ресурсів, збільшуючи новостворену вартість і знижуючи витрати, прискорюючи інноваційні процеси. А отже, є фактором більш ефектвної реалізації економічного потенціалу.

На макрорівні соціальний капітал можна визначити як сукупність норм, традицій, цінностей і довіри, що через систему специфічних структурних форм та інститутів визначає характер суспільної взаємодії. На рівні суспільства соціальний капітал сприяє розвитку демократії, людського розвитку та досягненню суспільного добробуту і, у свою чергу, є їх породженням.

Складовими соціального капіталу нації є економічні, соціальні, правові інститути, які формуються під впливом традицій, норм і цінностей. Він об'єднує такі важливі, безумовно, але важко вимірювані чинники, як рівень розвиненості громадянського суспільства, норм поведінки та громадських традицій (громадянського менталітету), інформаційних каналів, умов соціальної злагоди тощо.

Проте слід враховувати, що соціальний капітал є біполярним, тобто він може мати не тільки позитивні, але і негативні для суспільства прояви. У зв'язку з цим розрізняють позитивний і негативний соціальний капітал.

Це пов'язано з тим, що взаємини між людьми, які виникають у певних групах, можуть набувати проявів кооперації з аморальними, а то і злочинними намірами, спрямовуватися на перешкодження доступу до ресурсів, зокрема інформаційних, для представників інших груп, обмеженні особистої свободи тощо. Наслідком браку позитивного соціального капіталу в Україні є поширення ряду негативних явищ, насамперед в економічній сфері, що відбуваються через недовіру, корупцію, нездатність співпрацювати заради загального блага.

Позитивний соціальний капітал створює в країні сприятливий клімат для підприємницької діяльності, зменшує інвестиційний ризик, тим самим підвищуючи ефективність економічної діяльності та створюючи умови для сталого розвитку, завдяки збереженню добрих традицій, полегшенню передавання інформації, зниженню витрат на примус і контроль. Ефективність соціально-економічного розвитку зростає через підвищення координації дій, стимулювання розвитку кооперації та взаємодії.

Держава має обмежені можливості щодо формування більшості форм соціального капіталу. Водночас вона може створювати відповідне інституційне середовище для його формування. Тому її політика в цьому напрямку має містити в політичній сфері: розвиток демократичних інститутів і забезпечення свобод громадян, здійснення державного управління на принципах відкритості та прозорості, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики.

В економічній сфері формуванню позитивного соціального капіталу сприяє підвищення добробуту суспільства, побудова партнерських відносин у бізнесі, впровадження корпоративної етики і соціальної відповідальності. Соціальний капітал виникає в процесі реалізації послідовної соціальної політики, що забезпечує розвиток соціальних інститутів і відповідних інвестицій у розвиток людини і суспільства. У духовній і культурній сферах держава повинна докладати зусилля з формування в громадян демократичного світогляду (шляхом дотримання громадянських свобод, шанобливого ставлення до національних традицій, прищеплення моральних цінностей).

Особливого значення набуває також розвиток демократичних свобод і місцевого самоврядування. Держава, що не надає своїм громадянам чи окремим спільнотам громадян широкого кола свобод у прийнятті рішень, тим самим перешкоджає формуванню позитивного соціального капіталу. Члени суспільства, потрапляючи в залежність від апарату державного управління, втрачають здатність до спонтанної взаємодії щодо суспільного блага. Навпаки, виникає негативний соціальний капітал, коли взаємозв'язки набувають вигляду вертикалі, тобто “економічний суб’єкт – чиновник, що розподіляє ресурси” і який використовується для отримання неправомірного виняткового доступу до цих ресурсів і реалізації різноманітних корупційних схем.

Особлива увага з боку держави повинна приділятися розвитку системи освіти як важливої сфері накопичення соціального капіталу та формуванню його якісних параметрів. Адже саме освіта не лише забезпечує розширене відтворення людського капіталу, але й сприяє розвитку і вдосконаленню соціальних правил і норм, що впливають на формування соціального капіталу, сприяє встановленню мережі зв'язків і довіри, що будуть використовуватись споживачами освітніх послуг протягом усього життя та через формування певних цінностей і норм поведінки сприятиме формуванню позитивного соціального капіталу.

Висновки. Отже, соціальний капітал є особливою формою капіталу, яка має спільні та відмінні риси з іншими його формами. До загальних рис належать: обмеженість, здатність до накопичення, конвертованість, здатність до самозростання, а також до передання.

У цьому вигляді поряд з людським та інтелектуальним капіталом соціальний капітал є повноцінним економічним ресурсом, складовою економічного потенціалу як на мікро-, так і на макрорівнях.

Подібно до інших форм капіталу формування соціального капіталу вимагає інвестицій і генерує додаткову матеріальну та фінансову вигоду, зменшення транзакційних витрат і ризиків за рахунок кращого доступу індивіда, групи людей або організації до інформації, знань, послуг, матеріальних благ, кращої співпраці, узгодження спільних дій, емоційної підтримки тощо.

Соціальний капітал є продуктивним, сприяє створенню додаткової вартості за рахунок зниження витрат, підвищення ефективності використання інших форм економічних ресурсів, високого рівня забезпечення соціально-економічних потреб.

З іншого боку, соціальний капітал має ряд специфічних характеристик, що визначають його особливе місце серед інших форм капіталу і дають підстави говорити про його двоїсту природу як ресурсу і як чинника, що сприяє їх більш повній реалізації ресурсів за рахунок створення умов для координації діяльності та кооперації економічних суб'єктів на всіх рівнях.

Соціальний капітал існує в таких елементах громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми та довіра. На відміну від інших економічних ресурсів він не вичерпується в процесі його використання, а навпаки, втрачається в разі його слабкого використання і є актуальним лише в конкретних часових і територіальних рамках.

У теоретико-методологічному аспекті слід розмежовувати рівні аналізу соціального капіталу, до того ж враховуючи їх взаємозв'язок. На рівні організації соціальний капітал постає в ролі нематеріального активу, створюваного організацією через систему соціальних відносин на внутрішньоорганізаційному, міжорганізаційному та організаційно-інституціональному рівнях.

На макрорівні соціальний капітал можна визначити як сукупність норм, традицій, цінностей і довіри, що через систему специфічних структурних форм та інститутів визначають характер суспільної взаємодії. Низький рівень соціального капіталу в Україні пов'язаний з широким розповсюдженням негативних його форм, які проявляються в корупції, організованій злочинності тощо. Негативний соціальний капітал збільшує витрати економічних суб'єктів на усіх рівнях і знижує ефективність економіки.

Формування позитивного соціального капіталу в нашому суспільстві слід розглядати як один з основних факторів економічних і соціальних реформ, важливий напрям на шляху до цивілізованого демократичного європейського суспільства і високорозвиненої соціально-

орієнтованої економіки. Держава зобов'язана здійснювати комплексну і послідовну політику щодо формування та відтворення позитивного соціального капіталу.

Подальше дослідження соціального капіталу передбачає: визначення об'єкта його капіталізації та механізмів формування, створення адекватної методики та системи показників його виміру, а також розробку рекомендацій щодо створення ефективної системи управління ним на всіх рівнях.

Список літератури

1. Грішнова О. А. Соціальний капітал у системі економічних ресурсів / О. А. Грішнова, І. Ю. Кочума // Соціоекономіка : зб. наук. пр. – НАН України, Ін-т економіки промисловості. – Донецьк. – 2011. – С. 38–49.
2. Шадрин А. Трансформация экономических и социально-политических институтов в условиях перехода к информационному обществу [Электронный ресурс] / Шадрин А. – Режим доступа : <http://rvles.ieie.nsc.ru:8101/parinov/arteml.htm>.
3. Becker G. S. Human capital: theoretical and empirical analysis, with special reference to education. – N.Y. : University of Chicago Press. – 1964. – P. 257–298.
4. Bourdieu P. The forms of capital / P. Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. – N.Y., 1985. – P. 16–29.
5. Coleman, James S. Social Capital in the Creation of Human Capital // The American Journal of Sociology. – 1988. – P. 94–95.
6. Fisher I. The Nature of Capital and Income. – New York, 1930. – 253 p.
7. Fukuyama F. Social capital and the global economy [Electronic resource] // Foreign Affairs. – 1995. – № 74. – Режим доступа : <http://www.foreignaffairs.com/articles/51402/francis-fukuyama/social-capital-and-the-global-economy-a-redrawn-map-of-the-world>.
8. Social Capital, Growth and Poverty: A Survey of Cross-Country Evidence”, Social Capital Initiative, Working Paper. – 1999. – No. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://siteresources.worldbank.org>.

Отримано 29.12.2014

Summary

The article discovers the essence of social capital as an economic category, analyzes the main types and areas of impact on the efficiency of the economic potential at all levels; and it provides practical recommendations on the implementation of the state policy in the field of expanded reproduction and implementation of the positive social capital in Ukraine.

Keywords: social capital, effectiveness, social networks, values, norms, trust.